

DE GRENS VAN DE MENS

Bij het omslagbeeld: Henri Matisse, Icarus (1947)

Het verhaal van Daedalus en zijn zoon Icarus is een oermythe over 'de grens van de mens'. Als bannelingen zitten ze vast op Kreta en verlangen ze naar huis, maar de zee houdt hen tegen – totdat ze bedenken dat ze kunnen ontsnappen door te vliegen. Van veren en was maken ze vleugels. Ze mogen niet te dicht bij de zee vliegen, want dan worden de vleugels te zwaar, en niet te dicht bij de zon, want dan smelt de was. Helaas raakt Icarus zo in vervoering tijdens de vlucht dat hij almaar hoger wil, totdat zijn vleugels uiteenvallen en hij neerstort. Alle ingrediënten van de huidige discussie over mens en technologie zitten al in deze mythe: het verlangen om de menselijke beperkingen te overwinnen, de fascinatie door techniek, en het zoeken naar een balans tussen overmoed en terughoudendheid.

– Peter-Paul Verbeek

Peter-Paul Verbeek

De grens van de mens

Oer techniek, ethiek
en de menselijke natuur

Lemniscaat

Copyright © Peter-Paul Verbeek, 2011

Foto achterzijde: Peter-Paul Verbeek tijdens een optreden op Lowlands 2010 waar hij duizend festivalgangers toesprak. Copyright © Maarten Schuth | Coolpolitics 2010

Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2011
ISBN 978 90 477 0353 2

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Vormgeving omslag en binnenwerk: Marc Suvaal
Druk- en bindwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

Lemniscaat is een uitgeverij van kwaliteitsboeken op het gebied van filosofie, mens en maatschappij, psychologie, opvoeding en literaire non-fictie. U kunt zich kosteloos aanmelden voor onze digitale nieuwsbrief – met speciale aanbiedingen – via www.lemniscaat.nl.

Aan allen die nog over de mens willen spreken, over zijn heerschappij of over zijn bevrijding, aan allen die nog de vraag stellen wat de mens in zijn wezen is [...], aan allen die niet willen denken zonder onmiddellijk te denken dat het de mens is die denkt, aan al die scheve of scheefgetrokken denkwijzen kunnen we slechts een filosofisch – en dat wil zeggen: voor een deel onhoorbaar – lachen ten antwoord geven.

– Michel Foucault, *De woorden en de dingen* (1973, 371)

INHOUD

PROLOOG HOE MAAKBAAR IS DE MENS?	9
HOOFDSTUK 1 DE GRENS VAN DE MENS	15
Technologische ontwikkelingen	15
Transhumanisten en bioconservatieven	20
Op zoek naar een uitweg	28
HOOFDSTUK 2 MENS EN TECHNIEK	33
De echo van een uil	33
Techniekfilosofie	37
Nieuwe configuraties	41
De moraal van techniek	46
Autonomie	58
HOOFDSTUK 3 WIJSGERIGE ANTROPOLOGIE	62
Grensvervaging	62
De menselijke natuur als grens?	65
Van nature technisch	70
De menselijke conditie	80

HOOFDSTUK 4 POSTHUMANISME	86
Regels voor het mensenpark	86
Humanismekritiek	89
Temmen en telen	100
Ethiek voorbij het humanisme	106
Het vervagen van de grens	109
HOOFDSTUK 5 ETHIEK	111
Ethiek als grenswachter	111
Ethiek als begeleider van technologie	117
Bestaanskunst en technologie	120
Wat willen we van de mens maken?	128
EPILOOG DE ÜBERMENSCH, OPNIEUW	134
DANKWOORD	137
VERANTWOORDING	138
NOTEN	139
LITERATUUR	140

HOE MAAKBAAR IS DE MENS?

Sommige technologische ontwikkelingen dienen zich aan met een schok. Ik herinner me nog scherp dat ik beelden zag van de eerste maanlanding, de eerste harttransplantatie en de eerste reageerbuisbevruchting. Hier werden grenzen overschreden waarvan we altijd dachten dat ze niet overschreden konden worden. Een vergelijkbare ervaring had ik bij het lezen van de eerste discussies over ‘posthumanisme’ – de duizelingwekkende mogelijkheid om voorbij de mens te gaan – die in het afgelopen decennium de kop op staken.

9

Exact dezelfde mengeling van huiver en fascinatie voelde ik bij de sciencefictionroman *Mogelijkheid van een eiland* (2005) van Michel Houellebecq. Daarin wordt een toekomstige wereld geschetst waarin Daniël₂₅ – de 25ste gekloonde afstammeling van Daniël₁ – met minachting neerkijkt op het gekrioel van enkele overgebleven primitieve mensen in een reservaat:

Kijk die wezentjes eens die daar in de verte bewegen; kijk. Dat zijn mensen. In het afnemende licht zie ik onaangedaan hoe de soort verdwijnt. Een laatste zonnestraal strijkt over de vlakte, overstijgt de bergketen en zet het woestijnlandschap in een rode gloed. De metalen tralies van het beschermingshek rond de compound fonkelen. Fox gromt zachtjes; hij bespeurt ongetwijfeld de aanwezigheid van de wilden.

Voor hen koester ik geen greintje medelijden, noch enig gevoel van gemeenschappelijke afstamming; ik beschouw ze domweg als apen, maar dan iets intelligenter en daardoor gevaarlijker. Soms ontgrendel ik het hek om een konijn of een zwervkat te hulp te schieten; nooit om een mens te hulp te schieten.

– Houellebecq, *Mogelijkheid van een eiland* (2005, 11)

10

Hier staat iets op het spel dat haast te groot en te gevaarlijk is om over na te denken. Zou de mens kunnen eindigen zoals Houellebecq hem beschrijft: als een opgejaagd dier in een wereld die wordt bevolkt door een opvolger van de mens? Of misschien als een interessant overblijfsel uit een primitief verleden, dat behouden mag blijven vanuit het oogpunt van biodiversiteit? Zal het Wereld Natuur Fonds ooit de panda in zijn logo inruilen voor een fraai portret van de mens, zoals de filosoof Jos de Mul heeft geopperd in *Space Odyssee*?

Het einde van de mens lijkt voorlopig nog niet in zicht, als het al ooit zou komen. Maar hedendaagse technologische ontwikkelingen maken het wel steeds beter mogelijk om in te grijpen in de menselijke natuur. En daarmee lijken we langzaam maar onherroepelijk in de richting te schuiven van ‘een nieuwe mens’.

Een voorbeeld van deze ontwikkelingen dat een vergelijkbare mengeling van fascinatie en huiver bij mij oproept, is een inmiddels haast klassiek geworden casus van een Nederlandse patiënt met een hersenimplantaat die voor een bizarre en tragische keuze kwam te staan. De casus speelde in het Leids Universitair Medisch Centrum en de patiënt leed aan een ernstige vorm van Parkinson.

De technologie van *deep brain stimulation* (DBS) bleek in zijn geval uitkomst te kunnen bieden. Er werd een geavanceerde pro-

these in zijn hersenen aangebracht die bepaalde hersendelen kon aansturen. Zijn Parkinsonsymptomen verminderden hierdoor, maar tegelijkertijd veranderden ook zijn gedrag en zijn persoonlijkheid. Hij raakte zo ontremd dat hij niet meer herkenbaar was voor zijn naaste omgeving. Hij knoopte een relatie aan met een gehuwde vrouw, kocht voor haar een tweede huis en een vakantiehuis in het buitenland. Ook schafte hij meerdere auto's aan, raakte betrokken bij verkeersongevallen en zag zijn rijbewijs ingenomen worden.

11

De man had geen inzicht in zijn eigen gedragsverandering, tot het moment waarop zijn DBS om medische redenen moest worden uitgeschakeld. Op dat moment keerden zijn Parkinsonsymptomen echter zo hevig terug dat hij volledig bedlegerig en afhankelijk werd. Tegelijkertijd herkende hij zichzelf niet in het leven dat hij geleid had toen zijn DBS nog was ingeschakeld – en hij wilde niet terugvallen in zo'n ontremde toestand. Er bleek geen tussenweg te zijn. Hij moest kiezen tussen een bedlegerig leven met Parkinsonsymptomen of een ongeremd leven waarmee hij zichzelf en zijn omgeving onvermijdelijk in de problemen zou brengen.

Uiteindelijk koos de man – met de DBS uitgeschakeld – voor een opname in de gesloten afdeling van een psychiatrisch ziekenhuis, waar hij verder kon leven met zijn DBS ingeschakeld en minder last had van Parkinsonsymptomen, en zo nodig tevens beschermd kon worden tegen zichzelf.

Deze casus, beschreven in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (Leentjens e.a. 2004), roept vele vragen op over vrijheid en verantwoordelijkheid – vragen die stuk voor stuk 'de grens van de mens' behoorlijk ver oprekken. Deze man leefde met twee parallelle persoonlijkheden en was zich daar slechts in één

Hersenimplantaat voor
deep brain stimulation.

van beide gedaanten van bewust, en hij koos ook nog eens expliciet voor een verder bestaan in de gedaante van degene die zich er *niet* van bewust was.

Wat hier nog vrije keuze is en wie hier de authentieke persoon is die de keuze maakt, is moeilijk te beoordelen. Dit verschijnsel treedt ook op bij bepaalde psychofarmaca: sommige mensen voelen zich door het slikken van antidepressiva bijvoorbeeld meer ‘zichzelf’ dan voordat ze die slikten. De maakbaarheid van de mens biedt vele nieuwe mogelijkheden om vorm te geven aan ons bestaan, maar blijkt ook lastige vragen op te roepen.

13

Technologische ontwikkelingen als deze zijn niet alleen fascinerend omdat ze ingewikkelde ethische dilemma’s oproepen, maar vooral ook omdat ze vragen om een herziening van de meest fundamentele en vanzelfsprekende begrippen waarmee we de mens altijd begrepen hebben. Wat betekenen authenticiteit en autonomie nog, als ons lichaam en ons bewustzijn steeds meer maakbaar worden? Wat gebeurt er met onze oorsprong en onze sterfelijkheid als technologie hier een steeds nadrukkelijker rol in gaat spelen?

Hedendaagse technologische ontwikkelingen lijken zo op een heel nieuwe manier invulling te geven aan een kernthema van de twintigste-eeuwse filosofie: het einde van ‘de mens’ als een autonoom en authentiek subject wiens wezenskenmerken wij zouden kunnen doorgronden. Technologie verandert de menselijke conditie en laat daarmee in radicale vorm zien hoe door en door geconstrueerd de mens is. De manieren waarop dood en geboorte ons leven structureren, waarop wij vrij zijn en invulling geven aan ons bestaan, zijn in existentieel en in materieel opzicht technologisch bemiddeld.

Dat betekent niet dat ‘de mens’ domweg onderworpen is aan

‘de techniek’, zoals de klassieke techniekfilosofie vreesde; het betekent wel dat mensen steeds nieuwe manieren moeten vinden om hun technologisch bemiddelde bestaan vorm te geven. Mensen blijven ‘geworpen’ in hun bestaan, om met Heidegger te spreken, en de opgave van hun bestaan blijft dan ook om zichzelf te ‘ont-werpen’. Maar de middelen die we daartoe hebben zijn nieuw, en daarom wordt het steeds dringender dat we goed met deze middelen leren omgaan.

In de ethiek woedt op dit moment een felle discussie over de toekomst van de mens. Er zijn twee kampen ontstaan: het ene kamp wil de mens beschermen tegen de techniek, en het andere wil de mens zo snel mogelijk verbeteren met alle technische middelen die ons ter beschikking staan. In deze discussie zit weinig beweging, en de reden daarvoor is naar mijn mening dat beide partijen er niet in slagen een goed begrip te ontwikkelen van de relatie tussen mens en techniek.

In dit boek zal ik daarom de techniekfilosofie een centrale rol geven in de discussie over de toekomst van de mens. In plaats van mij te bekennen tot één van beide kampen, zal ik nader onderzoeken welke nieuwe relaties er ontstaan tussen mens en technologie, en wat dat betekent voor de manier waarop we de mens moeten begrijpen in een technologische cultuur. Kerngedachte daarbij zal zijn dat mens en technologie steeds verder verweven raken, zelfs zodanig dat het steeds lastiger wordt om een grens tussen beide te trekken. Dat inzicht zal de basis vormen voor een nieuwe ethische benadering om deze ontwikkelingen te beoordelen en er richting aan te geven.